

Joanna Getka

"Posłav spekulatora, czyli kata" :
ekwiwalenty leksykalne w
ukraińskim wariancie prostej mowy
XVIII wieku : na materiale "Nauk
parafialnych" Juliana
Dobryłowskiego, Poczajów 1794

Acta Polono-Ruthenica 17, 217-233

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Joanna Getka
Warszawa

**„Poslav spekulatora, czyli kata” – ekwiwalenty leksykalne
w ukraińskim wariacie „prostej mowy” XVIII wieku
(na materiale „Nauk parafialnych” Juliana Dobryłowskiego,
Poczajów 1794)**

Przedmiot analizy

Wytłoczone w bazylikańskiej typografii starodruki poczajowskie są znakomitym źródłem do badań interferencji języków i dialektów słowiańskich. Niestety, niewiele z nich doczekało się wyczerpujących monografii. Uwagę lingwistów przyciągają przede wszystkim zabytki literatury świeckiej pisane tzw. prostą mową, np. *Политика свецькая* (1770) czy *Книжиця для господарства...* (1788), traktowane jako cenny materiał do badań nad historią języka ukraińskiego¹. Tymczasem z różnych przyczyn (wskutek przeświadczenia o panującym w tym gatunku skostniałym języku cerkiewnym czy też z powodów politycznych) traktowana „po macoszemu” XVIII-wieczna literatura religijna, szczególnie kaznodziejska, również znakomicie odzwierciedla cechy tego języka. Na mocy postanowień Synodu Zamojskiego (1720) by prócz „katechizmu dla nauki ludu pospolitego, druga xięga dla nauki samych parochów wydana była [...] językiem pospolitym”², literaturę kaznodziejską pisano tzw. prostą mową, stanowiącą „niby język ludowy, prosty, z cerkiewnosłowiańską i polską domieszką”³. Zagadnienie „prostej mowy” jest tematem wywołującym dyskusje zarówno w kwestii czasu jej powstania, jak i jej charakteru, funkcji, zasięgu występowania

¹ Zob. m.in.: O.O. Литвиненко, *Мовні особливості почаївського стародруку „Книжиця для господарства” 1788 р. (Фонетика. Морфологія)*, Charków 2003, s. 4–5; I. Франко, *Галицько-руський savoir vivre*, „Киевская старина” 1891, t. 32. Reprodukacja: *Два почаївські стародруки*, Monachium 1985.

² *Synod prowincjonalny ruski w Zamościu roku 1720 odprawiony*, Wilno 1785, s. 43; cyt. za: M. Cubrzyńska-Leonarczyk, *Unicka oficyna supraska jako ośrodek druczarni cyrylicy*, [w:] J. Rusek, W. Witkowski, A. Naumow (red.), *Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej*, Kraków 1993, s. 241.

³ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*. Переклад з англійського видання С. Вакуленка, А. Даниленка (Shevelov G.Y. *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*, Heidelberg 1979), Charków 2002, s. 719.

i kręgów jej użytkowników⁴. Można pokusić się o uogólnione stwierdzenie, iż była ona potocznym i literackim językiem Ukraińców i Białorusinów, nazywanym tak powszechnie jeszcze w XIX wieku⁵.

Przedmiotem niniejszej analizy jest leksyka zachowanego w pojedynczych egzemplarzach zbioru kazań *NAUKI PAROCHIALNIJA na Neděli i S[vja]ta uroczystyja cělogo Roku, z E[van]g[e]li podług obrjadu greckeskago raspolozennyh, z pridaniem pri konci nauki pri, szljubě, dvoch nauk pri pogrebenii, i na Pjatkі s[vja]tago velikago posta, o Strastech Chr(is)tovych* (dalej: *Nauki...*). Opracowanie *Nauk...*, wydrukowanych cyrylicą w Ławrze Poczajowskiej w 1794 r., przypisuje się bazylianinowi Julianowi Dobryłowskiemu. Z poczynionych przez niego we wstępie uwag nie wynika jednoznacznie, czy jest tłumaczem on, czy też autorem dzieła, które jest wzorowane na jakimś cerkiewnosłowiańskim pierwowzorze, który z kolei miał i polskiego, i włoskiego poprzednika⁶. Nie zastanawiając się jednak nad genezą utworu⁷, a będąc uzbrojonym w powyższe informacje, można zauważyć, że warstwy językowe – polska, ruska i cerkiewna – przeplatają się, tworząc nową rzeczywistość tekstu, co daje pokusę przeprowadzenia analizy jego leksyki pod kątem konfrontacji jednostek cerkiewnosłowiańskich z ich ruskimi i polskimi ekwiwalentami. Może to uwypuklić wszelkie przejawy żywego języka, które znalazły odzwierciedlenie na tym poziomie językowym poprzez przybliżenie się do odpowiedzi na pytania:

⁴ Zob. Л.Л. Гумецкая, *Вопросы украинско-белорусских языковых связей древнего периода*, „Вопросы языкознания” 1965, nr 2, s. 44; K. Morita, *Związek prostej mowy na dawnych Kresach Wschodnich z prostą mową w Wielkim Księstwie Litewskim. Uwagi terminologiczne*, [w:] *Wielojęzyczność i wielokulturowość na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, „Studia Slawistyczne” 2003, nr 3, s. 147–153; П.П. Плющ, *Історія української літературної мови*, Kijów 1971, s. 140; В. М. Русанівський, *Історія української літературної мови*, Kijów 2002, s. 65; J. Getka, *Jezyk „Nauk Parafialnych” (1794) – ukraiński wariant prostej mowy końca XVIII wieku*, Warszawa 2011; W. Miakiszew, *Jezyk Statutu Litewskiego 1588 r.*, Kraków 2008, s. 38 i nast.; A. Fałowski, *Jezyk ruskiego przekładu Katechizmu Jezuickiego z 1585 roku*, Kraków 2003, s. 11; idem, *Najstarsze katechizmy zachodnioruskie*, [w:] *Jezyk ukraiński. Współczesność – historia*, Lublin 2003; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, переклад з англійського видання С. Вакуленка та А. Даниленка (G.Y. Shevelov, *Historical Phonology of the Ukrainian Language*, Heidelberg 1979), Charków 2002, s. 719; М. Мозер, *Что такое простая мова?*, „Studia Slavica Hung” 2002, nr 47(3-4); Б. Успенский, *Краткий очерк истории русского языка (XI-XIX стст)*, Moskwa 1994, s. 68.

⁵ Zob. W. Witkowski, *O gramatyce języka ruskiego dla Polaków i poziomie językoznawstwa w Galicji pod koniec XIX wieku*, [w:] *Jezyk ukraiński. Współczesność...*, s. 193; Л.М. Шакун, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, Mińsk 1966, s. 35; H. Nuckowska, *Jezyk i styl listów pasterskich metropolity Andrzeja Szeptyckiego*, Lublin 2003, s. 40.

⁶ Zob. wstęp do: *Nauki...*, Poczajów 1794, s. 3.

⁷ Szerzej: J. Getka, *Kazania Dobryłowskiego – przekład czy dzieło oryginalne? Uwagi w dyskusji nad genezą XVIII-wiecznego zabytku Nauki Parochialnija*, „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej” 2009, nr 3, s. 61–84.

1) skąd autor czerpie słownictwo do swojego przekładu oraz 2) jakie jednostki leksykalne preferuje. Zgodnie z założeniem, że język literatury kaznodziejskiej jest zbliżony do ówczesnego mówionego, tak przeprowadzona analiza może być dopełnieniem ogólnego obrazu języka ukraińskiego XVIII wieku.

Pomysł doboru materiału do analizy podsunął styl *Nauk*... Jednym z jego naczelných cech jest egzegeza – tłumaczenie wiernym skomplikowanych tematów i symboli biblijnych. *Nauki*... są przy tym utworem szczególnym: autor z łatwością przechodzi od praktyki języka pisanego (tekstu Biblii) do języka, na który „tłumaczy”. Istotna jest przy tym uwaga, że obecna w tekście warstwa języka potocznego nie stanowi wyniku autorskich zabiegów stylizacyjnych, lecz odzwierciedla współczesne realia językowe.

Warstwy językowe zabytku

Występujące w zabytku warstwy językowe – ruska, polska i cerkiewnosłowiańska – są zarazem głównymi składowymi, bazującej na języku ogólnosłowiańskim i staroruskim, leksyki języka ukraińskiego.

Tekst, jak czytamy we wstępie do *Nauk*..., jest napisany **prostą, ruską mową**, by każdy Rusin mógł go swobodnie czytać i rozumieć. „Prosta mowa” (mamy tu do czynienia z jej ukraińskim wariantem) stanowi więc teoretycznie bazę leksyki zabytku. Odpowiada to dążeniom (powstałym w okresie reformacji) do tłumaczenia Biblii i ksiąg kościelnych na języki narodowe. Było to o tyle łatwo urzeczywistniane, że w związku z kryzysem prawosławia i oświaty na ziemiach białorusko-ukraińskich w XVI–XVII wieku język cerkiewnosłowiański był mało zrozumiały dla czytelników, a nawet dla duchowieństwa. Myśląc o potrzebach i możliwościach zwykłego czytelnika (świeckiego – nie duchownego), nieznanego „klasycznej cerkiewszczyzny”, pisarze musieli modernizować jej leksykalno-gramatyczne normy i dostosowywać je do wymogów języka im współczesnego, częściowo literackiego, częściowo mówionego. O emancypacji „prostej mowy” świadczy pojawienie się takiego zabytku, jakim był *Ewangelia* Wasyla Ciapińskiego, pisanego równoległe po rusku i cerkiewnosłowiańsku, potwierdzający równoprawny status tych języków.

Zgodnie z praktyką liturgiczną, w celu uargumentowania swoich twierdzeń i nauk, kaznodzieja odwołuje się do historii biblijnych, nauk apostoelskich, interpretuje przypadające na daną niedzielę czytania z ewangelii. **Wtręty cerkiewnosłowiańskie** w tekście przeplatają się z wyrazami bądź całymi frazami ruskimi. Służą one podkreśleniu tezy kazania, stylizacji na tekst kanoniczny. Dodatkowo, zastosowanie wstawek z języka cerkiewnosłowiańskiego w tekstach drugiej połowy XVII wieku mogło świadczyć o erudycji autora, analogicznie jak użycie latynizmów w utworach

polskich⁸. Wskazuje również na potencjalnych odbiorców książki – Rusinów: Ukraińców i Białorusinów ziem Rzeczypospolitej. Jest zarazem oczywiste, że język cerkiewnosłowiański z *Nauk...*, podobnie jak i innych utworów tego okresu, odbiega znacznie od tego, jaki rejestrują najstarsze zabytki. Przyczyną tego była niedostateczna edukacja ich autorów oraz przenikanie do tekstów kanonicznych cech języka mówionego, o czym wspomniano wyżej. Z drugiej strony, pisarze dążący do tworzenia tekstów „prostą mową” mimowolnie używali słów z tradycyjnej cerkiewnosłowiańskiej leksyki⁹, która utrwaliła się w języku znacznie wcześniej i była traktowana jako rodzime elementy języka.

W tekście liczne są również **polonizmy**, co nie powinno dziwić. Po pierwsze, sam pisarz wskazuje polski pierwowzór swojego dzieła, do tego – jak zauważył A. Brückner – tłumacze „nawet gdy po rusku pisali, po polsku myśleli, z polskich szkół wyszli, z polskich dzieł czerpali”¹⁰. Po drugie, w omawianym okresie polski był językiem kultury dominującej w tym regionie. Języki: polski, ukraiński i białoruski pozostawały w kontakcie od najdawniejszych czasów, co sprzyjało wzajemnym wpływom.

Długi okres znajdowania się etnicznych terytoriów białoruskich i ukraińskich w składzie Rzeczypospolitej nie mógł nie odcisnąć piętna na języku. Znaczenie i powszechność użycia języka polskiego z czasem doprowadziło do upadku prestiżu języków ukraińskiego i białoruskiego, jednak mimo to jego znaczenie dla rozwoju systemów języków zachodnioruskich było ogromne, porównywalne do wpływu języka staro-cerkiewno-słowiańskiego na rozwój literackiego języka rosyjskiego. Język polski nie tylko wzbogacił leksykę tych języków (*Słownik języka staroukraińskiego XIV–XV wieku* podaje ok. 900 zapożyczeń z języka polskiego¹¹), wpłynął również na rozszerzenie ich środków słowotwórczych¹². Masowemu przenikaniu polonizmów do języków zachodnioruskich sprzyjały ożywione kontakty literackie nawiązane na przełomie XVI i XVII wieku.

Ekwiwalenty w tekście

Występujące w *Naukach...* jednostki leksykalne w zdecydowanej większości mają potwierdzenie we wcześniejszych tekstach i słownikach, co świadczy o tym, że autor był zorientowany na istniejącą literaturę, opierał się na funkcjonujących

⁸ J. Rieger, *Cerkiewszczyzna równa łacinie?: wtręty cerkiewnosłowiańskie u Łazarza Baranowicza (druga połowa XVII wieku)*, „Slavia Orientalis” 1998, s. 519-521. Por. też: Л.М. Шакун, *Значення царкоўнаславянскай мовы...*, s. 15.

⁹ П. Жигецький, *Напис літературної історії української мови в XVII столітті*, Lwów 1941, s. 3 i n.

¹⁰ A. Brückner, *Spory o Unię w dawnej literaturze*. „Kwartalnik Historyczny”, R. X, 1896, s. 579.

¹¹ Por. S. Kozak, *Polacy i Ukraińcy...*, s. 15.

¹² A. Żurawski, *Uwagi...*, s. 53.

kanonach i wzorach. Ze względu na pokrewieństwo języków ruskich i polskiego Dobryłowski czerpał z ich zasobów leksykalnych bez ograniczeń, najwyraźniej uznając je za zrozumiałe dla współczesnego mu odbiorcy. Część wyrazów uznał jednak za potencjalnie niejasne. W dążeniu do maksymalnego zrozumienia tekstu Ewangelii i kazania tłumaczył niektóre wyrazy z języka cerkiewnoruskiego: *поясь оусмешь, то есть: шкуранный* (209/1), *мзда вашиа, то есть заплата* (251/30), *отрасли, чили роуцки* (163/17), *чрезь дмлателей, чили робмтников* (63/6) i in.¹³, jak również niektóre polonizmy: *на зневаги, чили гоненія несправедливіи* (12/24), *фалшу, чили неправди* (81/19) i in.

Definicję leksemu wprowadza się tu najczęściej za pośrednictwem słówka *чили*, występującego także w postaci: *чимл*, a nawet *чилиы* (co odpowiada ukraińskiemu charakterowi stwardnienia głosek). Z tekstu wynotowano 161 tego typu konstrukcji. Świadczą one o dążeniu autora do jasności tekstu, unaoczniając zarazem rangę poszczególnych warstw językowych w omawianym zabytku.

Analiza ma na celu wykazanie, jakiego rodzaju słownictwo autor klasyfikował jako potencjalnie niezrozumiałe (wyrazy części objaśnianej) i na jaki język (jakie języki) je tłumaczył (wyrazy części objaśniającej). Tak zanalizowane synonimy pozwolą określić, jaka warstwa językowa – ruska (ukraińska, białoruska), cerkiewna czy też polska – dominuje w utworze.

Niektóre zwroty z *чили* są oczywiście zwykłymi zwrotami „stylistycznymi”, nie „objaśniającymi” – zostały więc wyłączone z analizy. Są one metaforami bądź rozbudowanymi porównaniami: *мы до землм, чили до речей дочеснихъ нахилени* (105/26), *дати душу свою, чили житіє* (159/18), *сынове царствія небеснаго, чили вибраніи до небесній хвалы* (245/9) i in., bądź też wprowadzeniem równoległych terminów (z obrządku prawosławnego i łacińskiego), w końcu – tłumaczeniem nazw świąt cerkiewnych: *недмля седмдесятициы, чили старозапустная* (136/14), *недмля шестая поста, чили цветоносная* (161/3) i in. W wyniku tego zabiegu pozostało 148 par wyrazów, m.in.: *легеонъ чили полкъ* (92/22), *подобіє, чили прикладъ* (101/21), *завидовати, чили заздروتити* (103/11), *оздобу, чили украшеніє* (114/22), *взрокъ, чили видмніє* (117/3), *отримаєте, чили посядете* (136/2), *прокаженныхъ, чили струпомъ обсыпанныхъ* (110/11) i in., co daje 255 jednostek wyrazowych (w części przypadków poszczególne komponenty zwrotu mogą się powtarzać).

Już na pierwszy rzut oka widać, że analizowane zwroty są bardzo różnorodne zarówno pod względem budowy, jak i treści. Pełna ekwiwalencja części objaśnianej i objaśniającej, jak w zwrotach: *дщерь, чили дочка* (226/27), *водоносъ, чили*

¹³ Tłumaczone są także skomplikowane, wyszukane i rozbudowane metafory biblijne, ale pozostają one poza obrębem analizy.

ведро (15/10), *защищеніе*, *чили оборона* (209/9), *приключитися*, *чили притрафити* (220/28), *блудного*, *чили марнотравного* (139/2), *со одромъ*, *чили з' постелю* (149/19) i in. nie jest regułą. Przeciwnie – tłumaczenie nie zawsze bywa dokładne: *волную оувагою*, *чили мыслію* (132/2), *съ отраслями*, *чили роцками финиковыми* (163/11) i in. Niekiedy notuje się zawężenie znaczenia wyrazu objaśniającego w stosunku do objaśnianego: *чистою одеждою*, *чили сукіенкою* (169/4), *оружіе же*, *чили мечь* (205/4), *волхвовъ*, *чили оныхъ тріехъ царей* (257/21), *рабовъ*, *чили слугъ* (63/24) i in., bądź jego rozszerzenie: *декретъ*, *чили волю* (246/4), *брата*, *чили ближнего* (187/2) i in.

Dodatkowo, ten sam wyraz w różnych miejscach tekstu może mieć inne tłumaczenie: *подобіе*, *чили прикладъ* (101/21) i *подобіе*, *чимъ приповестъ* (134/3) i in. Zdarzają się również frazy, gdzie ten sam wyraz jest raz objaśnianym, innym razem objaśniającym: *взрокъ*, *чили видміе* (117/3), *позрміе*, *чили взрокъ* (44/23), *въ часм гоненія*, *чили преслмдованія хрїстіанъ* (152/17), *зневаги*, *чили гоненія несправедливїи* (12/24) i in. Z punktu widzenia badań leksykograficznych taki zabieg trudno przecenić: dążąc do różnicowania synonimów, autor poszerza ich wachlarz, co umożliwia prześledzenie rozwoju znaczeń zasobów leksykalnych języka białoruskiego i ukraińskiego.

Ze względu na potencjalnych odbiorców *Nauk...* (Rusinów) zdaje się, że pożądanym modelem byłoby tłumaczenie wyrazu (bądź frazy) z języka cerkiewnosłowiańskiego bądź polskiego na ruski (prosty). Tego typu zwroty odnajdujemy w tekście dość często: *въ ладїю*, *чили въ човень рыбацкїи* (77/5), *естественнымъ*, *чили природнымъ способомъ* (254/8), *защищеніе*, *чили оборона* (209/9), *оупавъ въ вонтливость*, *чили недоверствїе* (5/2) i in. Najczęściej jednak – co nie dziwi – w części objaśniającej omawianych zwrotów użyto wyrazów ogólnosłowiańskich lub przynajmniej wyrazów wspólnych dla języków białoruskiego, ukraińskiego i polskiego. Odpowiada to tendencji autora do uczynienia tekstu maksymalnie zrozumiałym dla odbiorcy: *оуфность*, *чили надмя* (75/25), *оупекла опмснокъ*, *чили подпалокъ* (213/18), *фалишу*, *чили неправди* (81/19), *декретъ*, *чили волю* (246/4), *въ коновъ*, *чили котель* (239/13) i in.

Jak widać, objaśnianymi mogą być nie tylko cerkiewizmy, słowa staroruskie i polonizmy (a wśród nich także wyrazy niesłowiańskie, które za pośrednictwem języka polskiego znalazły się w językach ruskich), ale także słowa ruskie. Co więcej, niekiedy komponenty zwrotu nie wymagają specjalnego tłumaczenia: *мыслью*, *чили розумомъ* (89/28), *друга*, *чили прїятеля* (237/25), *елятва*, *чили присяга* (227/13) i in. Jako wyrazy ogólnosłowiańskie obie części zwrotów powinny być dobrze zrozumiane. Podobne zwroty świadczą o dążności do wzbogacenia leksyki, a więc mają cel stylistyczny.

Zabieg stylistyczny stanowią także zapewne konstrukcje, gdzie ewidentny polonizm objaśniany jest innym polonizmem, por.: *любезности, чилм слья пожадливости* (54/16), *посилку, чили покарму* (184/17) i in. Analogicznie rzecz się ma z cerkiewizmami. Bywa, że cerkiewizm z części objaśnianej w części objaśniającej przybliżony jest przez wprowadzenie innego cerkiewizmu: *ходатанцею, чили заступницею* (225/4), *въ посещеніи, чилм въ часм пришествія* (206/25) i in. Uzasadniona jest teza, że użycie synonimów nawet w obrębie tego samego języka mogło przybliżyć wyraz czytelnikom. W tekście występują jednak również frazy, zdawałoby się, nieuzasadnione z punktu widzenia dążności do uczynienia tekstu zrozumiałym dla czytelników. Mowa tu o zwrotach, w których w części objaśniającej występują ewidentne polonizmy czy cerkiewizmy, podczas gdy w części objaśnianej mamy wyraz powszechnie notowany w językach ruskich przynajmniej od XVI wieku¹⁴: *оздобу, чилиоукрашеніе* (114/22), *нерозумомъ чили безуміемъ* (103/2), *погань, чили идолослужителей, то есть балвохвальцовъ* (210/2) i in. Zabieg ten tłumaczyć może orientacja pisarza na istniejące utwory autorów polskich i cerkiewnoruskich.

Cerkiewizmy i polonizmy mogą być stosowane jako ekwiwalenty, tzn. niekiedy polonizm tłumaczony jest przez cerkiewizm: *покусамі, чили до слога подущеніемъ* (188/3) czy (częściej) cerkiewizm tłumaczony jest polonizmem: *подобіе чили приповмсть* (134/3), *нмкий видъ, чили родзай* (237/5), *стартемъ, чили склонностемъ* (236/25) i in.

Porównanie frekwencji obu tych zabiegów sugeruje, że język polski pisarz uznał za bardziej zrozumiały od języka cerkiewnosłowiańskiego. Większa frekwencja polonizmów mogła być – poza znajomością polszczyzny – uwarunkowana misją religijną unickich bazylianów, a także sugerowanym przez autora polskim pierwowzorem. Świadczą o tym zwroty tradycyjnie używane w liturgii katolickiej: *Агница, чили баранка* (200/16), *жалъ, чили актъ щирои и правдивои скрухи* (84/28), *самъ единъ згладивъ, чили знесль грехи всм свмта* (167/5) i in.

Poza tym, o czym już wspomniano, cerkiewizmy w językach białoruskim i ukraińskim są znacznie rzadsze niż np. w rosyjskim, a ich obecność w zabytkach ograniczała się do wyrazów, które występowały w języku literackim (starobiałoruskim i staroukraińskim) znacznie wcześniej – w XVIII wieku były więc przez pisarzy zapewne traktowane jako rodzime elementy ich języka.

¹⁴ Por. występowanie danych wyrazów w pracach: Д.Р. Гринчишин, Л.Л. Гумецька, І.М. Керницький (ред.), *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, Київ 1977–1978; А.І. Жураўскі (ред.), *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1982; У. Анічэнка, *Слоўнік мовы Скарыны*, Мінск 1984.

Z przytoczonych przykładów wynika, iż autor nie zawsze podaje dokładny ekwiwalent wyjaśnianego słowa, co znajduje odzwierciedlenie w budowie zwrotów. Zwroty takie, jak: *вонности, чили запаха* (161/25), *на оучрежденіе, чили оучту* (162/12), *плоду, чили овощей* (170/17), *по оутверженіи, чили оугрунтованю* (210/6) i in., w których jednemu wyrazowi części objaśnianej odpowiada jeden ekwiwalent w części objaśniającej, nie stanowią reguły w analizowanym utworze.

Niekiedy autor ucieka się do objaśnienia opisowego, najwyraźniej nie znajdując dokładnego odpowiednika jakiegoś wyrazu. W części objaśniającej może więc występować dwuwyrazowe bądź jeszcze dłuższe objaśnienie potencjalnie niezrozumiałego słowa: *занадобовати, чили мимо пускати* (195/7), *щиростію, чили простотою обычаевъ* (199/27), *въ посмищеніи, чили въ часм приишествія* (206/25), *прелюбміца, чили без'встыдная наложница Иродова* (226/20), *алчуицихъ, чили тихъ, которіи прагнуті справедливости* (251/17) i in.

Problemy analizy

Analiza leksyki *Nauk...* nastęrcza wielu problemów. Należy do nich m.in. kwestia zapożyczeń. Tłumacze od zawsze stali przed zadaniem doboru odpowiedniego ekwiwalentu spośród istniejących środków. W wieku XVII–XVIII „zruszczanie” wyrazów czy też mniej lub bardziej dokładnie transliterowanie polskich leksemów było powszechną praktyką¹⁵. Analizując zapożyczenia w języku zabytku, pamiętać należy również o wspólnych polsko-ukraińskich leksemach gwar Ukrainy Zachodniej.

Oprócz genety i obszaru występowania, za wyróżnik zapożyczeń z języka polskiego przyjąć należy także cechy morfologiczne, fonetyczne i semantyczne. Teoretycznie pożyczką z języka X do języka Y jest każdy wyraz z języka X przejęty przez język Y¹⁶. Jest jednak oczywiste, że formy przejęte z innych języków z czasem asymilują się na gruncie języka zapożyczającego i nie brzmią w nim obco czy niezrozumiale. Wychodząc z tego założenia, przy analizie konkretnych form brano pod uwagę czas pojawienia się słowa w danym języku. W końcu XVI i w XVII wieku polonizmy były obecne we wszystkich gatunkach piśmiennictwa białoruskiego i ukraińskiego. Pokażna liczba polonizmów przetrwała tak w języku białoruskim, jak ukraińskim, stając się stabilną częścią ich

¹⁵ I. Galster, *Formalna adaptacja obcych imion własnych na gruncie staroruskim*, „Slavia Orientalis” 1978, nr 3, s. 105.

¹⁶ W. Witkowski, *Elementy polskie w języku Kotlarewskiego*, „Slavia Orientalis” 1970, nr 2, s. 207.

systemu leksykalnego. Często notuje się przy tym rozszerzenie czy też zmianę znaczenia zapożyczonego leksemu w stosunku do pierwotnego polonizmu¹⁷.

W niektórych zabytkach XV–XVIII wieku polskie wpływy są na tyle silne, że oprócz środków użytych ze względu na wymogi komunikacyjne (słowa, których brakowało w słowniku białoruskim czy ukraińskim), pojawiają się wyrazy, których użycie nie jest niezbędne z punktu widzenia zasobu leksykalnego – słownictwo to stanowiło jedynie zjawisko przejściowe w językach ruskich. Za polonizmy, które wymagały tłumaczenia Rusinom, można uznać więc słowa, których nie notuje *Словарь украинского языка* pod redakcją B. Hrinchenki. Słownik ten, wydany w latach 1907–1909, jest oparty na materiałach wcześniejszych. Pomocne są również *Словарь белорусского наречия* I. Nosowicza (Санкт-Петербург 1870) i słowniki współczesnych języków ukraińskiego i białoruskiego. Zrozumiała jest konieczność odwoływania się do słowników historycznych tych języków. Ogółem analizę oparto na blisko 50 źródłach słownikowych: słowników historycznych, etymologicznych czy współczesnych języków słowiańskich.

Należy przy tym zwrócić uwagę na niezadowolający stan leksykografii historycznej języków zachodnioruskich¹⁸. Do dziś brakuje pełnych wydań słowników historycznych języka białoruskiego¹⁹ czy ukraińskiego²⁰, niezbędnych do prowadzenia tego rodzaju badań. Istniejące słowniki²¹, poza pracą I. Sriezniewskiego, są dalekie od doskonałości: tłumaczenia zawartych tam leksemów są często niewystarczające, ograniczają się do przykładu czy odsyłacza lub zawierają błędy definicyjne typu *idem per idem* np.: *приятель* ‘асаб. да прыязнь, приятельство’²² albo np. *внутронсти* ‘внутря’²³, często też brak formy wyjściowej objaśnianego słowa²⁴.

Źródła te rejestrują jednak przypadki użycia poszczególnych leksemów w ogóle, wskazując, że dany wyraz funkcjonował na gruncie ruskim, co jest

¹⁷ В. Чабаненко, *Західнослов'янськи в ролі експресивних засобів української мови*, „Мовознавство” 1972, nr 4, s. 52; А. Булыка, *Лексичныя запозычаны ў беларускай мове XIV–XVIII стст.*, Мінск 1980, s. 8; *Історія української мови. Лексика і фразеологія...*, s. 227.

¹⁸ Na problem ten zwracał również uwagę m. in. Adam Fałowski, analizując język przekładu *Katechizmu jezuitckiego z XVI w.* Por. A. Fałowski, *Язык руского przekładu...*, s. 58.

¹⁹ *Гістарычны слоўнік беларускай мовы...*

²⁰ Д.Р. Гринчишин (ред.), *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Львів 1994.

²¹ А.Р. Гринчишин, Л.Л. Гумецька, І.М. Керницький (ред.), *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*...; П. Житецький, *Словник книжної української мови за рукописом XVII віку*, [w:] *idem, Нарис...*; У. Анічэнка, *op. cit.*; И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка*, т. 1–3, Москва 1958.

²² У. Анічэнка, *op. cit.*, т. 2, s. 136.

²³ П. Житецький, *Словник книжної української мови...*, s. 141.

²⁴ *Ibidem*.

szczególnie istotne w kontekście analizy zapożyczeń. Ważnym i pomocnym źródłem jest wydany w 1859 r. słownik Lindego²⁵, który odpowiada z grubsza stanowi języka polskiego w momencie powstawania *Nauk...* Pozwala on zidentyfikować jako polonizmy słowa nieużywane we współczesnej polszczyźnie – np. *spowiednica* ‘konfesjonał’.

Biorąc pod uwagę powyższe fakty (złożoność analizy zapożyczeń przy braku pełnych źródeł słownikowych) trudno oczekiwać, że wyniki badań będą bezdyskusyjne i jednoznaczne.

Rezultaty analizy

I. Po dokonaniu analizy zwrotów ze słówkiem *чужы* wyrazy części objaśnianej (uznanych przez autora za potencjalnie niezrozumiałe) i objaśniającej zwrotów (autor klasyfikował je jako znane, powszechne) po ustaleniu ich pochodzenia pogrupowano według następujących kategorii:

1. Wyrazy ogólnosłowiańskie o rodowodzie prasłowiańskim. W części objaśnianej zidentyfikowano 30 takich wyrazów, w części objaśniającej – 38.

2. Cerkiewizmy bądź wyrazy staroruskie, nienotowane we współczesnych językach białoruskim i ukraińskim. Grupa ta obejmuje trzy podgrupy: wyrazy wspólne dla języka cerkiewnosłowiańskiego i staroruskiego, ewidentne cerkiewizmy i wyrazy staroruskie. Ogółem w części objaśnianej reprezentuje ją 37 wyrazów, w tym 14 wyrazów wspólnych, 20 cerkiewizmów i 3 wyrazy staroruskie. W części objaśniającej wyrazów tej grupy jest tylko 6, z czego 4 to wyrazy wspólne dla obu języków, a 2 to cerkiewizmy.

3. Wyrazy z pochodzenia cerkiewnosłowiańskie zapożyczone do języków zachodnioruskich. W ramach tej grupy wydzielono podgrupę wyrazów zapożyczonych tylko do jednego z tych języków. Wśród wyrazów objaśnianych takich leksemów jest 28, z czego 18 przejęły oba języki, 8 wyrazów notuje obecnie tylko język ukraiński, 2 są typowe tylko dla języka białoruskiego. W części objaśniającej te proporcje są odmiennie. Ogółem wyrazów pochodzenia cerkiewnego wynotowano 5 – cztery z nich występują w obu językach, jeden jest notowany tylko w języku ukraińskim.

²⁵ S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, wyd. 2, t. 1–4, Lwów 1855 (przedruk – Poznań 1951). Jak zauważa J. Kolbuszewski, wydanie tego słownika było wydarzeniem doniosłym nie tylko w skali kultury polskiej – miało szersze znaczenie europejskie. Linde jako pierwszy rejestrował dawne znaczenia wyrazów, ilustrując je cytatami: „dzięki więc jego wnikliwości dziś możemy dokładniej śledzić dzieje interesujących nas pojęć”. Por. J. Kolbuszewski, *Kresy*, Wrocław 2002, s. 18.

4. Polonizmy nienotowane we współczesnych językach zachodnioruskich. W części objaśnianej jest ich 15, w części objaśniającej – 25.

5. Wyrazy pochodzenia polskiego i niesłowiańskiego, które za polskim pośrednictwem znalazły się w językach zachodnioruskich (przynajmniej w jednym z nich). Z części objaśnianej wynotowano 25 takich leksemów, ale 2 z nich występują tylko w języku ukraińskim i nie występują w literackim języku białoruskim. Z części objaśnianej wynotowano już 40 takich leksemów, a 6 z nich jest notowanych tylko w języku ukraińskim.

6. Wyrazy wspólne dla języków polskiego, ukraińskiego i białoruskiego, nienotowane przez słowniki języka staroruskiego ani języka cerkiewnosłowiańskiego. W części objaśnianej jest ich 3, w części objaśniającej – 13.

7. Wyrazy wspólne dla języków ukraińskiego i białoruskiego, nienotowane w polszczyźnie. Grupa ta, siłą rzeczy, obejmuje też wyrazy wspólne dla wszystkich języków wschodniosłowiańskich, powstałe m.in. w okresie staroruskim (ze względu na charakter zabytku nie skupiono się na przynależności wyrazów do języka rosyjskiego). W części objaśnianej występuje 1 taki wyraz, w części objaśniającej aż 13.

8. Wyrazy charakterystyczne dla języka ukraińskiego bądź białoruskiego. Ustalono, że w części objaśnianej są 2 ukrainizmy. Brak natomiast wyrazów wyłącznie białoruskich. Podobnie w części objaśniającej – brak białorutenizmów, wyrazów ukraińskich jest natomiast 6.

9. Wyrazy niejasne, różnego rodzaju nowotwory, hybrydy. Podobnych form w części objaśnianej jest 7, w części objaśniającej – 2.

Z porównania frekwencji wynika, że w części objaśniającej jest zdecydowanie mniej cerkiewizmów i wyrazów staroruskich nienotowanych we współczesnych językach białoruskim i ukraińskim (37 w części objaśnianej, 6 – w objaśniającej), a także wyrazów występujących w językach ukraińskim i białoruskim, które są z pochodzenia cerkiewizmami (odpowiednio 28 – w części objaśnianej i 5 w objaśniającej). Więcej jest natomiast polonizmów (25 vs. 15 w części objaśnianej) i wyrazów, które za pośrednictwem polskim znalazły się w językach białoruskim i ukraińskim (odpowiednio 40 i 25). W części objaśniającej więcej jest również form rodzimych, wspólnych dla obszaru dialektalnego białorusko-ukraińskiego, a także takich, które poza językami ukraińskim i białoruskim występują również w języku polskim.

Dla przejrzystości, w tabeli nr 1 zamieszczono zebrane wyniki badań.

Tabela 1. Podział analizowanych wyrazów ze względu na ich pochodzenie

Pochodzenie		Część objaśniana					Część objaśniająca				
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1 – wyrazy ogólnosłowiańskie o rodowodzie prasłowiańskim					30	20,3%		38			25,7%
2 – cerkiewizmy, wyrazy staroruskie, nienotowane we współczesnych językach białoruskim i ukraińskim	wspólne	37	14	25%	9,5%	6	4	4,1%	2,7%		
	scs		20	13,5%		2		1,4%			
	st.-rus		3	2,0%		0		0,0%			
3 – z pochodzenia cerkiewizmy, zapożyczone do języków zachodnioruskich	wspólne	28	18	19%	12,2%	5	4	3,4%	2,7%		
	ukr.		8	5,4%		1		0,7%			
	brus.		2	1,4%		0		0,0%			
4 – polonizmy nienotowane we współczesnych językach białoruskim i ukraińskim			15	10,1%		25		16,9%			

cd. tabeli 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
5 – wyrazy pochodzenia polskiego i innych języków obcych, które za polskim pośrednictwem znalazły się w językach białoruskim i ukraińskim	wspólne	25	23	16,9	15,5%	40	34	27,1%	23%
	ukr.		2		1,4%		6		4,1%
	blus.		0		0%		0		0%
6 – wyrazy wspólne dla języków polskiego, ukraińskiego i białoruskiego; rozwinęły się równoległe w wymienionych językach		3			2,0%		13		8,8%
7 – wyrazy wspólne dla języków ukraińskiego i białoruskiego		1			0,7%		13		8,8%
8 – wyrazy typowe dla języka ukraińskiego bądź białoruskiego		2			1,4%		6		4,1%
9 – wyrazy niejaane, nowotwory, hybrydy		7			4,7%		2		1,4%
Razem		148			100,0%		148		100,0%

Powyższa statystyka potwierdza tezę o próbie zbliżenia języka *Nauk...* do żywego języka ich potencjalnych odbiorców. Stosunkowo duża liczba polonizmów jest zapewne spowodowana wpływem polskich źródeł, z których niewątpliwie korzystali unicy bazylianie.

II. Badanie zasobu leksykalnego zabytku miało jeszcze jeden aspekt – sprawdzenie, czy wyrazy z tekstu *Nauk...* niezależnie od ich pochodzenia są notowane w językach uwzględnionych w analizie leksyki tekstu. Umożliwiło to ustalenie „zbieżności” z uwzględnionymi w analizie językami: cerkiewnosłowiańskim, staroruskim, polskim i tzw. ruskimi²⁶. Jest przy tym oczywiste, że niektóre wyrazy są wspólne dla dwóch, a nawet wszystkich wymienionych języków.

Ostatecznie stwierdzono, iż w części objaśnianej występuje 94 wyrazów ruskich, 80 wyrazów polskich, 78 cerkiewnosłowiańskich, co oznacza, że kaznodzieja korzystał głównie z ekwiwalentów ruskich (63,5% form), następnie polskich (54,1%) i cerkiewnosłowiańskich (51,4%).

W części objaśniającej cerkiewizmów było już znacznie mniej – stanowiły one 27,7% (43 formy), wzrósł natomiast odsetek wyrazów ruskich (80,41% – 119 form) i polskich (68,9% – 114 wyrazów).

Tabela 2. Występowanie analizowanych wyrazów w wybranych językach słowiańskich

Wyrazy	Wszystkie	Cerkiewizmy	Ruskie	Polskie
Część objaśniana	148	78	94	80
	100%	51,4%	63,5%	54,1%
Część objaśniająca	148	43	119	114
	100%	27,7%	80,4%	68,9%

Wyniki tego badania potwierdzają poprzednie spostrzeżenia – w analizowanych zwrotach zauważa się, choć nieznaną, przewagę ekwiwalentów pochodzących z języków „ruskich”. Tłumacz dąży do przekazania języka współczesnego, cerkiewizmy czy słowa staroruskie traktuje jako niezrozumiałe. Wyraźnie zaznacza się też warstwa polska w leksyce utworu.

²⁶ Brano pod uwagę występowanie wyrazu przynajmniej w jednym z dwóch języków grupy – ukraińskim lub białoruskim.

Zabieg tłumaczenia (*читу*) sprawia, że jednostki leksykalne języka cerkiewnosłowiańskiego, języków białoruskiego, ukraińskiego i polskiego wchodzą w układy synonimiczne, poszerzając zasób leksykalny tłumacza. Ich status w wyrażeniu procentowym jest niemal identyczny. Większość jednostek leksykalnych zabytku, uznanych za polonizmy, została na trwałe zapożyczona do języków ukraińskiego i białoruskiego. Polonizmów nienotowanych w językach białoruskim i ukraińskim jest zaledwie 18 (12,2%) w części objaśnianej i 34 (23%) w części objaśniającej zwrotów.

Zakończenie

W zabytku wyraźne jest dążenie autora do uczynienia tekstu maksymalnie zrozumiałym dla czytelników. Dlatego też, jak się zdaje, dobór ekwiwalentów nie był przypadkowy: pisarz najchętniej odwołuje się do wyrazów ogólnosłowiańskich, chętnie też korzysta z zasobów leksykalnych żywego języka. Wprowadzenie konstrukcji synonimicznych ma dodatkowe znaczenie dla rozwoju leksyki: utrwala i czyni bliższymi słowa niezrozumiałe, na trwałe mocując je w języku.

Większość leksemów zabytku, zakwalifikowanych jako polonizmy, została na trwałe zapożyczona do języków ukraińskiego i białoruskiego. Są to na ogół pożyczki stare, mające za sobą dłuższą tradycję językową. Wyrazy te należy wręcz traktować jako rodzime, rozwijające się równolegle w różnych systemach językowych, w warunkach ścisłego kontaktu języków ruskich i polskiego w wiekach XIV–XVIII. Podobnie przedstawia się kwestia cerkiewizmów i wyrazów odziedziczonych z epoki staroruskiej. Obecność cerkiewizmów w tekście religijnym jest oczywista – ciągle odwoływanie się do Pisma Świętego transponuje słownictwo. Wzory cerkiewne, utrwalone wielowiekową tradycją przekładu Biblii, były dla Dobryłowskiego cennym źródłem terminologii religijnej.

Użyte w *Naukach...* słownictwo odzwierciedla stan języka literackiego ziem ukraińskich w XVIII wieku. Będący w użyciu warstw oświeconych język oraz kultura polska odgrywały w kształtującym się ukraińskim języku literackim ogromną rolę; polszczyzna służyła nie tylko jako narzędzie wypowiedzi literackiej, ale również jako inspiracja. Wpływ polszczyzny utrzymywał się i później, oddziałując na udoskonalony już literacki język miejscowy, powstały w oparciu o dwa źródła – pisany język cerkiewnosłowiański i żywy język ludności.

W języku *Nauk...* widoczne są sprzeczności, które cechowały ukraiński język literacki końca XVIII wieku: walka *nowego* opartego na elementach ludowo-potocznych ze *starym* – bazującym na tradycji cerkiewnosłowiańskiej i staroświąt-

kowym języku literackim. Typowy dla zabytku, jak również ówczesnego języka literackiego był silny wpływ języka polskiego, uwarunkowany szeregiem czynników historycznych i kulturowych. Zarazem był to język na miarę epoki, odpowiadający jej potrzebom, a także potrzebom jego użytkowników.

Резюме

„Poslav spekulatora, czyli kata” лексические эквиваленты в украинском варианте „простой мовы” 18 века (на материале „Науки Парохияльных” Юлиана Добрыловского, Почаев 1794)

Напечатанные в почаевской типографии издания являются превосходным материалом для анализа взаимоотношений славянских языков. К сожалению, внимание исследователей привлекают скорее всего светские памятники, сочиненные на так называемой „простой мове”, например *Политика свецькая* (1770) или *Книжиця для господарства...* (1788), в то время как изданная там в XVIII веке религиозная литература тоже хорошо отражает черты тогдашнего „живого” языка. В настоящей статье проводится анализ изданного в 1794 году сборника проповедей *Науки парохияльня...* Чтобы сделать текст как можно более понятным для читателей (и слушателей), проповедник толкует некоторые термины, которые ему кажутся потенциально непонятными для слушателей. Для этого он использует слово *чили*, напр. *поясь оусмеить, то есть: шкуруный* (209/1). Анализ компонентов данных фраз (в общем 148 пар), заключающих в себе как „русские” (украинские, белорусские), польские, так и церковно-славянские элементы приводит к выводу, что в тексте преобладает украинская языковая стихия, так как большинство проанализированных в ходе исследования лексических единиц относятся именно к украинскому языку. Благодаря этому анализ языка *Науки парохияльня...* дополняет исследования украинского литературного языка XVIII века.

Summary

“Poslav spekulatora, czyli kata” lexical equivalents of the Ukrainian variant of so called “prosta mova” of 18th century (based on the “Nauki parochialnija” by Julian Dobrylowsky, Pochayev 1794)

The subject of the study is the lexic of a relic of Ruthenian literature titled *NAUKI PAROCHIALNJA na Neděli i S(vja)ta urocistyja cělogo Roku, z E(vange)lij podług obrjadu greczeska-go raspolozennyh, z pridaniem pri konci nauki pri, szljubě, dvoch nauk pri pogrebenii, i na Pjatkі s(vja)tago velikago posta, o Strastech Chr(is)tovyh*, further called *Nauki*, edited in 1794. The analyzed composition of homilies was created in one of the most resilient centers of Greek Catholic Eastern Rite who were well known for their attachment to Ruthenian culture and language, in Poczajow in Wolyn and it was designated for Eastern Rite priests and believers of Eastern Rite confines dioceses.

The composition of written in Cyrillic alphabet homilies is attributed to Julian Dobrylovski. According to the author assumption, language of the piece, close to simple – spoken language was

supposed to be understood for believers of Greek Catholic Church. Thanks to this *Nauki* is the remarkable material for the analysis of factual state of language in the century it was created in.

The subject of the analysis were the definitions of the lexemes that occur in the relic which include element *it means*, for example: *vú ladiju, čili vú čovenú rybackij* and others (148 pairs). The study proved that the majority of lexemes belong to the Ukrainian language. Therefore, the analysis of the language of *Nauki* has a capital meaning in the studies on the development of Ukrainian literature language. It fulfills already existing notices and language description of the period of their creations with the religious, pulpit literature work. This kind of literature was omitted in linguistic description till recently with various causes (among all with the conviction that this genre works are written in fossilized Church Slavonic language).